

İsmayılova Məsmə Əliyulla qızı¹

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN, EMOTİVLƏRİN DİALOQLARDA İŞLƏDİLMƏSİ

Dialogi nitqin semantikasını leksik vahidlərin semantikasından fərqlənir. Burada semantika anlayışı başqa şəkildə təyin olunur. Dialogda semantika sözün, ifadənin və ya qrammatik formanın mənasından genişdir. Dialogun semantikasını onun

ayrı-ayrı replikalarının məzmunu, bu replikaların ümumi mövzuya münasibəti, dialoq iştirakçılarının, rolunu (danışan-dinləyən-danışan) dəyişməsinin ümumi məzmununa təsiri, dialoqun pragmatikası, dialoqda intonasiya, məntiqi vurğunun məzmununa təsiri kimi məsələləri əhatə edir. Ona görə də dialoji nitqdə hər bir replika dilaoqun ümumi gedişindən asılı olaraq təşkeidicilərinin semantikasından fərqli məzmun, mənə ala bilər.Semantika da işarənin hansı mənalara malik olmasını öyrənir, konkret bir məqamda işarənin hansı mənada işlənməsini araşdırır. Məs., /baş/ (ağacın, dağın, insanın) və s. anlamlarında işləyə bilər. Deməli, təsviri sintaksis və semantika dilçiliyə, formal sintaksis və formal semantika məntiqə aiddir.

Sözlerin semantikasi termin olaraq polisemiya adlanır.Mənşəcə yunan sözü olub poly – çox, sema isə işarədeməkdir.Sözlerin çoxmənəliyi dili zənginləşdirir,sözün geniş və şəraitdən məkandan asılı olaraq müxtəlif anlamda olmasına riayət edir.Buna görə də çoxmənəli sözlər bir biri ilə əlaqəli olaraq eyni konsepsiyayı bölüşüb xüsusi tətbiqlərdə fərqlənir. Sözlerin çoxmənəliyi danışıq zamanı əsas sözün ilk mənəsindən əmələ gələrək onun yeni aspektdə işlədilərək yeni mənə çalarlığı deməkdir.Sözler geniş və ya məhdud mənada işlədilməsindən asılı olaraq çox və ya az mənəli sözlər formasında olur, yeni çoxmənəliyiğində geniş və dar forması mövcuddur.

Dilimizdəki çoxmənəli sözlərin bir sıra xüsusiyyətləri var.Yəni söz nitqdə işlədilərəkən əsas mənəsindən uzaqlaşaraq yeni mənə kəsb edir; bu çoxmənəlilik müəkkəb sözlərin əmələ gəlməsini təmin edir;çoxmənəli sözlərin vasitəsilə dilimizdə idiomların,hikmətli sözlərin,atalar sözlərinin yaranmasına təsir edir. Çoxmənəli sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarilə isimlər və feyllər çoxluq təşkil edir. Bu cəhətdən ikinci yeri sifətlər, üçüncü yeri isə başqa nitq hissələri tutur.Sözlerin çoxmənəliyi dedikdə dilimizdə işlənən sözlərin mənaları anlaşılır.Bu göstərici cümləyə aid edilmir.Çoxmənəli sözlərin mənəsi bərabər olmur.Onlar işlənmə yerinə görə,fikir dəyişkənliyinə görə müxtəlif qruplara bölünürlər. Bunlardan biri də əşyanın və ya canlının obyektiv halına görə həqiqi mənə və məcazi mənə. Sözlerin həqiqi mənəsi dedikdə onların təkcə adı deyil ətrafda olan canlı və cansızların arasında olan münasibətlərdə nəzərdə tutulur.Məcəzi mənada olan sözlər isə yaradıcı sözlər olub, işlədilərən sözünçoxmənəliyiğini,digər sözlərə bənzədilməklə mənənin gücləndirilməsi ilə əmələ gəlir. Bu xüsusiyyət müxtəlif dillərdə formaca,yazılışca müxtəlif olsada sözn çoxmənəliyiğini yaratdığına görə eyni funksiya daşıyır.

İstər azərbaycan istərsə də ingilis dilində çoxmənəli sözlər çoxdur. Bu sözlərin sayə,onların mənəsinin araşdırılması üçün hər iki dildə müxtəlif müəlliflər tərəfindən çoxlu sayda lüğətlər tərtib edilmişdir.Bu lüğətlərdə ilk sözün həqiqi mənəsi,sonra isə işlənmə və mövzu dairəsinə görə digər mənələri verilir və nümunələr təsdiqlənir.Məsələn:

Dish (noun): qab deməkdir.Cümlədə cümlənin mənəsinə görə isə qabdan, boş-qabdan əlavə xörək;bişmiş; hətta bəzi hallarda bulud mənəsinə verir.Sifət kimi:qabarıqlıq.

Wing (noun): quşun qanadı ,çoxmərtəbəli binanın bir hissəsi;siyasi partiya və ya digər təşkilat daxilində müəyyən fikirlərə malik olan və ya müəyyən funksiyaya malik qrup.

Paper (noun) :kağız;qəzet;məqalə;yazılı məruzə.Fel kimi: bükmək.

Head (noun):baş (insan bədəninin bir hissəsi) hansısa çansız əşyanın yuxarı və ön hissəsi;Fel: rəhbər, rəis;

Bank (noun) maliyyə qrupu; çay kənarı; maddə(yığın,kütlə);

Bu tip sözlərin istər şifahi,istərsə də yazılı nitqdə istifadəsi dili,söz bazasını zənginləşdirir və fikri dana aydın şikildə ifadə edilməsinə şərait yaradır.

Nitqimizdə, gündəlik danışıq və dialoqlarımızda çoxmənəli sözlər kimi emotivlərin də rolu böyükdür. Fikrin,münasibətin ifadə olunmasında emotivlik xüsusi dəyər kəsb edir.Bu səbəbdən də fikrin, münasibətin çatdırılması zamanı dil materiallarında metaforalaşma daha çox nəzərə çarpır.

Emotivlər haqqında bir çox dünya alimlərinin müxtəlif fikirləri vardır.Emotiv leksikanın iki sinfi fərqləndirilir. Emotiv leksikaya emosiya ilə bağlı anlayışları bildirən sözlər daxildir. Eyni zamanda, bu leksikaya emosional çalarlı sözlər də aid edilir. V.I.Şaxovskiyə görə, emotivlər emosiyayı bildirən sözlər, ekspressiv sözlərdir. «Emotiv leksikada emosiyanın semantik kateqoriyalaşması baş verir. Emotiv leksika dilin emosionallığı ifadə vasitələrinin leksik fondunu formalaşdırır»

L.Q.Babenko da emosiyaların adlarını bildirən sözləri emotivlər sayır. Bununla yanaşı, müəllif həmin qrupa emosional çalarlı sözləri də əlavə edir. L.Q.Babenkoya görə emotiv mənə tərkibində hansısa şəkildə emosional mahiyyət olan mənədir .Emo-sional semlər sözün leksik mənəsi ilə tam üst-üstə düşə bilər (nidalar), konnotativ (ekspressivlər) və ya mənənin məntiqi-predmet hissəsi ola bilər (emotiv nominativlər).

Dialoqlarda hər bir iştirakçının emosional vəziyyəti haqqında informasiya mübadilə olunur və dialoqun bu və ya digər iştirakçısının emosional vəziyyəti haqqında məlumat adresatın nitqində daha çox yer alır. Ona görə də emotiv leksikanın dialoji nitq üzrə təhlilində referensiya oblastı adresatın emosional vəziyyəti barədə məlumat daşıyan nitq aktları olur. Belə növ ifadə və hökmlərin formal əlaməti onlarda adresatın emosional vəziyyətini bildirən sözlərin varlığıdır. Dialoqda emosional vəziyyəti ifadə edən dil vasitələrinin işlənməsi diktorlar arasında qarşılıqlı münasibəti tənzimləməyə xidmət edir.Bu zaman hökm və ifadələr, eyni zamanda, verbal dialoqun təşkeidicisi kimi çıxış edirlər.

Emotivlərin tərkibi qəzəb,qorxu,sevinc,məhəbbət,kədər, təəccüb,təəssüf və bir çox hiss həyəcan ifadə edən sözlərdən ibarətdir.Gəlin bu hissələri ifadə edən bir neçə nümunəyə nəzər yetirək. Bu nümunələr müxtəlifdilli sistemlərdə xarakterizə olunur və daha məhsuldar emotivlərdir:

İngilis dilində:

Anger

Disgust: Contempt, disgust, revulsion

Envy: Envy, jealousy

Exasperation: Exasperation, frustration

Irritation: Aggravation, agitation, annoyance, grouchiness, grumpiness, irritation

Rage: Anger, bitterness, dislike, ferocity, fury, hate, hostility, loathing, outrage, rage, resentment, scorn, spite, vengefulness, wrath

Torment: Torment.

Azərbaycan dilində:

Qəzəb; hirs.

Nifrət: nifrət, ikrah,

Paxıllıq: paxıllıq,

Qıcıqlanma: qıcıqlanma, məyusluq.

Qıcıqlanma: qıcıqlanma, həyəcan.

Qəzəb: qəzəb, kin, düşmənçilik, vəhşilik, nifrət, ikrah, nifrət, intiqam, qəzəb.

Əzab: Əzab

İngilis dilində:

Fear

Horror: Alarm, fear, fright, horror, hysteria, mortification, panic, shock, terror

Nervousness: Anxiety, apprehension, distress, dread, nervousness, tenseness, uneasiness, worry

Joy

Cheerfulness: Amusement, bliss, cheerfulness, delight, ecstasy, elation, enjoyment, euphoria, gaiety, gladness, glee, happiness, jolliness, joviality, joy, jubilation, satisfaction

Contentment: Contentment, pleasure

Enthrallment: Enthrallment, rapture

Optimism: Eagerness, hope, optimism

Pride: Pride, triumph

Zest: Enthusiasm, excitement, exhilaration, thrill, zeal, zest

Azərbaycan dilində

Qorxu

Dəhşət: qorxu, dəhşət, isteriya, alçaldılma, çaxnaşma, şok, dəhşət.

Əsəbilik: qorxu, narahatlıq, əsəbilik, gərginlik, narahatlıq,

Sevinc

Şənlik: şənlik, şadlıq, ləzzət, vəcd, həzz, eyniyyət, coşğunluq, sevinc, xoşbəxtlik, məmnunluq.

Məmnuniyyət: məmnunluq, ləzzət

Əsarət: Əsarət, ləzzət

Optimizm: qeyrət, ümid, nikbinlik

Qürur: Qürur, zəfər

Zövq: həvəs, həyəcan, şövq.

İngilis dilində:

Love

Affection: Adoration, affection, attraction, caring, compassion, fondness, liking, love, sentimentality, tenderness

Longing: Longing

Lust: Arousal, desire, infatuation, lust, passion

Sadness

Disappointment: Disappointment, dismay, displeasure

Neglect: Alienation, defeat, dejection, embarrassment, homesickness, humiliation, insecurity, isolation, insult, loneliness, neglect, rejection

Sadness: Depression, despair, gloom, glumness, grief, hopelessness, melancholy, misery, sadness, sorrow, unhappiness, woe

Shame: Guilt, regret, remorse, shame

Suffering: Agony, anguish, hurt, suffering

Sympathy: Pity, sympathy

Surprise: Amazement, astonishment, surprise

Azərbaycan dilində:

Sevgi

Bağlılıq: pərəstiş, məhəbbət, cazibə, qayğıkeşlik, şəfqət, incəlik, rəğbət, sevgi, sentimentallıq,

həsrət: həsrət

Şəhvət: Həyəcan, arzu, aşiqlik, şəhvət, ehtiras

Kədər

Məyusluq: məyusluq, narahatlıq, narazılıq.

Ehtiyatsızlıq: Özgələşmə, məğlubiyyət, ruhdan düşmə, utanma, ev həsrəti, alçaldılma, təcrid, tək-lik, laqeydlilik, rədd edilmə.

Kədər: Depressiya, ümitsizlik, ümitsizlik, ümitsizlik, kədər, ümitsizlik, melanxoliya, bədbəxtlik, kədər, kədər, bədbəxtlik, kədər

Xəcalət: təqsir, peşmançılıq, peşmançılıq, rüsvayçılıq

Əzab: izzirab, izzirab, dərd, izzirab

rəğbət: yazıq, rəğbət

Təəcüb: heyrat, təəcüb.

Emotivlər isim, sifət, zərf tərkibli olduqları kimi, onlar nitqdə fel funksiyasında daşıyır. Məsələn: Əsəb sözündən- əsəbiləşdirmək; qəzəbləndirmək, kədər sözündən – kədərləndirmək, qanın qaraltmaq; qorxu – sözündən: qorxutmaq, ürəyin salmaq, hürkətmək və s. kimi söz və ifadələr nitqimizi rəngarəng və zəngin edir. Dilimizdə olan emotivlərdən bəhs edərkən nidaları da vurğulamalıyıq.

Nidalar emosional vəziyyətin əsas ifadə vasitələridir. Onlar dildə müxtəlif forma, vəziyyət və şəkildə olurlar. Hər bir emosional nitqin özünəməxsus nidaları vardır. Bəzən nidaların istifadəsində onların leksik mənalının olmaması ifadə olunur.

Bir sıra tədqiqatçılar isə nidaların dilin köməkçi sözlərin aidliyini və nidaların dilin leksik tərkibinə daxil olan sözlər olmasını əsas götürür, onları emotivlər sırasına daxil edirlər. Lakin nidalar yalnız hiss və həyəcanı bildirmir. F.Əhmədov göstərir ki, «nidalar da digər sözlər kimi, semantik cəhətdən təkmənəlilik və çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malikdir. Buna görə də bir sıra hallarda nidaların müxtəlif hisləri bildirməsini dəqiqləşdirmək üçün mətn və intonasiya köməkçi rol oynayır. Azərbaycan dilində nidalar leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) emosional nidalar; 2) əmr və müraciət bildirən nidalar; 3) adət və qaydalarla bağlı olan nidalar».

Nidalar haqqında Ruxsarə Abbasəliyeva qələmə aldığı «Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri» adlı kitabında hər tərəfli fikirlər irəli sürmüşdür. "Dialogi nitqdə emosional vəziyyətin birbaşa ifadəsi qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə olur. Məsələn, əlini əlinə vurmaq, fit çalmaq, ah çəkmək və s. Bu vasitələri nitq müşayiət edə bilər. Emotivlərin dildə istifadə olunmasının xüsusiyyətlərindən biri onların kontekstuallığıdır. Onların mənası konsituasiya ilə birbaşa bağlıdır. Nidalar daha çox danışq dilində işlənir. Bununla belə, onlar həm şəraitlə, həm də əsas hökmə birbaşa bağlıdır. Nidalar onları səsləndirən şəxsin daxili vəziyyətini ifadə edir. Yazıda bu vəziyyəti başa düşmək çətindir. Eyni bir nida müxtəlif şəraitlərdə bir-birinə zidd olan emosiyaları göstərə bilər. Çoxmənalı sözlərdə belə xüsusiyyət yoxdur. Məsələn, ingilis dilində ooh həm ağrıyı, həm məmnunluğu, ləzzəti ifadə edir."

Beləliklə, bütün bu tədqiqatları nəzərə alsaq görəəcəyik ki çoxmənalı sözlərin və emotivlərin araşdırılması dilimizi zənginləşməsində əsas yer tutur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli F. Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Semantika və praqmatika. "Studia Philologica", II c. Bakı, 2005, 255 s.
2. Балли Ш. Язык и жизнь. Москва: Наука, 2003, 165 с
3. Шаховский В.И. Категоризация эмоции в лексико-семантической системе языка. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008, 208 с.
4. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоции в русском языке. Свердловск: Изд-во Урал ун-та. 1989, 184 с
5. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоции в русском языке. Свердловск: Изд-во Урал ун-та. 1989, 67с.
6. Adilov M. I. Nida // Mütəasir Azərbaycan dilində. II c. Bakı: Elm, 1980, s. 475-487.
7. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilində fraza-nidaların başlıca xüsusiyyətləri // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1975, № 2, s.72-75.
8. Hacıyev K.B. Azərbaycan dilində nidaların təsnifi // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1979, № 5, s. 27-31.

USE OF MULTIPLE MEANING WORDS, EMOTIONS IN DIALOGUES

SUMMARY

The article which named "Using polysemous words and emotives in dialogues" talks about polysemous words and emotives, that enrich our language and speech. The article exploring the mutual characteristics of polysemous words and emotives in Azerbaijani and English languages. As we know, the lexicology of words take an important place in both written and oral speech. It was given different examples about this.

The term semantics of words is called polysemy, originating from the Greek word "poly" - many, and "seme" means sign. The polysemantic words enriches the language, provides a wide and different meaning of the word, depending on the conditions and place. That is why, polysemantic words have the same concept in relation to each other and differ in specific applications.

The semantics of dialogical speech differs from the semantics of lexical units. Here the concept of semantics is defined differently. Semantics is wider, than the meaning of a word, phrase, or grammatical form in dialogue. The semantics of dialogue involves the content of its individual replicas, the connection of these replicas to the general theme, the influence of the change in the roles of the participants in the dialogue (speaker-listener-speaker) on the overall content, the pragmatics of the dialogue, intonation in dialogue, influence of logical accents on the content.

And, each replica can acquire a different content and meaning from the semantics of its components, depending on the general course of the dialogue in dialogical speech. Semantics also explored, which meanings a sign has, explores the meaning of a sign at a particular moment. For example, /head / (tree, mountain, person), etc. can be used in your values.

The polysemy of words means, that they are formed from the first meaning of the main word and are used in a new aspect, giving it a new meaning. Depending on, that words are used in more or less meaning, they have more or less significant words, which are a wide or narrow forms in polysemy. Polysyllabic words have a number of features in our

language. Using words in a speech acquires a new meaning, moving away from its main meaning; this ambiguity provides the formation of complex words, through polysemantic words it influences the creation of idioms, wise words and proverbs in our language. References to various sources and citations were used in the article.

Key words: семантика, выражение, реплика, содержание, значение, концепт, отношение, устная речь, лингвистика.

Использование многозначных слов, эмоций в диалогах

РЕЗЮМЕ

В статье «Использование многозначных слов и эмотивов в диалогах» говорится о многозначных словах и эмотивах, обогащающих наш язык и речь. В статье исследуются взаимные характеристики многозначных слов и эмотивов в азербайджанском и английском языках. Как известно, лексикология слов занимает важное место как в письменной, так и в устной речи. Приводились разные примеры по этому поводу.

Термин семантика слов называется полисемией, происходящей от греческого слова «поли» — много, а «сем» — признак. Многозначность слов обогащает язык, обеспечивает широкое и различное значение слова в зависимости от условий и места. Вот почему многозначные слова имеют одинаковое понятие по отношению друг к другу и различаются в конкретных приложениях. Семантика диалогической речи отличается от семантики лексических единиц. Здесь понятие семантики определяется иначе.

Семантика шире, чем значение слова, словосочетания или грамматической формы в диалоге, Семантика диалога включает в себя содержание его отдельных реплик, связь этих реплик с общей темой, влияние смены ролей собеседников. участников диалога (говорящий-слушающий-говорящий) на общее содержание, прагматика диалога, интонация в диалоге, влияние логических акцентов на содержание. Причем, каждая реплика может приобретать разное содержание и значение от семантики ее компонентов в зависимости от общего хода диалога в диалогической речи. Также исследуется семантика, какие значения имеет знак, исследуется значение знака в конкретный момент. Например, в ваших значениях можно использовать /head/ (дерево, гора, человек) и т.д.

Многозначность слов означает, что они образованы от первого значения основного слова и употребляются в новом аспекте, придавая ему новое значение. В зависимости от того, употребляются слова в широком или ограниченном значении, бывают более или менее значимые слова, в полисемии они бывает широкая или краткое форма.

Многосложные слова имеют ряд особенностей в нашем языке.

Использование слов в речи приобретает новый смысл, отдаляясь от своего основного смысла; эта многозначность обеспечивает образование сложных слов, через многозначные слова влияет на создание идиом, мудрых слов и пословиц в нашем языке. В статье использованы ссылки на различные источники и цитаты.

Ключевые слова: semantics, expression, replica, content, meaning, concept, relation, oral speech, linguistics.